

Tefsir Usûlü Eserlerinde Vehbî İlimin Dönüşümü: Klasik ve Modern Dönem Karşılaştırması

Akif Yıldırım | [0000-0003-3609-3440](tel:0000-0003-3609-3440) | akifyildirim@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi | Dokuz Eylül Üniversitesi | İlahiyat Fakültesi | Kuran-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Anabilim Dalı | İzmir | Türkiye

<https://ror.org/00dbd8b73>

Atıf

Yıldırım, Akif. "Tefsir Usûlü Eserlerinde Vehbî İlimin Dönüşümü: Klasik ve Modern Dönem Karşılaştırması", *Artuklu Akademi* 12/2 (Aralık 2025), 638-660. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1764599>

Öz

Kur'an'ın doğru anlaşılması ve yorumlanması, İslam ilim geleneğinde hem ilmî hem de dinî açıdan temel bir faaliyet olarak kabul edilmiştir. Bu yorum faaliyetinin en önemli aktörü olan müfessirin ilmî donanımı, erken dönemlerden itibaren hem tefsirlerin mukaddimelerinde hem de tefsir usûlüne dair müstakil eserlerde tartışılmıştır. Bu bağlamda, müfessirin sahip olması gereken bilgi türleri genellikle "kesbî" ve "vehbî" olmak üzere iki ana kategoride ele alınmıştır. Kesbî bilgi, kişinin eğitim, araştırma ve zihinsel çaba yoluyla edindiği bilgi türlerini ifade ederken; vehbî ilim, Allah vergisi olarak doğrudan kalbe ilka edilen ilham, basiret, hikmet ve sezgi gibi bilgi formlarını ifade etmektedir. Bu çalışma, tefsir usûlü alanında müfessirin sahip olması gereken ilmî donanımı, vehbî ve kesbî ilimler ayrımı çerçevesinde tarihsel dönemler ve karşılaştırmalı bir perspektifle ele almaktadır. Araştırma, Kur'an'ın anlam katmanlarına ulaşmada vehbî ilme, tefsir usûlü eserlerinde nasıl yaklaşıldığını ortaya koymaktadır. Çalışma, ilk dönemden modern döneme kadar kaleme alınmış tefsir usûlü literatürünü inceleyerek vehbî ilim anlayışının kavramsal evrimini ve bu evrimin eserlerdeki yansımalarını analiz etmektedir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve içerik çözümlemesi tekniklerinin kullanıldığı incelemede, vehbî ilimlerin ihlâs, mânevî sezgi, kalbî idrak ve ilim-amel bütünlüğü gibi bireysel ve ahlâkî yetkinliklerle doğrudan ilişkili olduğu; kesbî ilimlerin ise Arap dili ve grameri, lafız-mana ilişkisi, Kur'an ilimleri ve kıraat bilgisi gibi sistematik alanlara dayandığı tespit edilmiştir. Bulgular, klasik tefsir usûlünde tanımlanan vehbî ilmin, tasavvuf düşüncesindeki keşf kavramı ile büyük ölçüde örtüştüğünü, hatta çoğu eserde kavramsal düzeyde bu terimle eş anlamlı biçimde kullanıldığını göstermektedir. Araştırma, tefsir faaliyetinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için kesbî bilgi ve sistematik metodolojinin öncelikli ve vazgeçilmez bir temel oluşturduğunu; vehbî kabiliyetlerin ise bu süreci destekleyen, derinleştiren ve tamamlayan bir unsur olarak işlev gördüğünü savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Tefsir Usûlü, Müfessir, Vehbî İlim, Keşf İlim, Dönüşüm.

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma, müfessirin sahip olması gereken ilimlerin tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümü inceleyerek vehbî ilim kavramının klasik, orta ve modern dönemlerdeki farklı konumlanış biçimlerini ortaya koymaktadır.
- Klasik dönemde vehbî ilim, doğrudan kavramsallaştırılmamış ancak sezgi ve feraset bağlamında zımnî olarak yer almış; orta dönemde ise sistematik bir kategoriye dönüşerek müfessirin ilmî donanımının unsurlarından biri haline gelmiştir.
- Modern dönemde vehbî ilim kavramsal görünürlüğü yitirmiş, ancak takvâ, ahlâk, kalbî berraklık ve sahih itikat gibi nitelikler üzerinden dolaylı olarak varlığını sürdürmüştür.

- Araştırma, vehbî ve keşfî ilim kavramlarının tanım ve kullanımında tarih boyunca süregelen kavramsal bulanıklıkları tespit etmekte ve bu iki bilgi türünün manevi tecrübe merkezli ortak yönlerini vurgulamaktadır.
- Çalışma, vehbî bilginin klasik dönemde sezgisel eğilim, orta dönemde açık teori, modern dönemde ise ahlâkî bilinç olarak biçim değiştirdiğini ve her dönemde Kur'ân yorumunda farklı biçimlerde varlığını koruduğunu göstermektedir.

Makale Bilgileri

<i>Makale Türü</i>	Araştırma Makalesi
<i>Değerlendirme</i>	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
<i>Geliş Tarihi</i>	14.08.2025
<i>Kabul Tarihi</i>	03.12.2025
<i>Yayın Tarihi</i>	31.12.2025
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı- intihal.net
<i>Yapay Zeka Beyanı</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
<i>Etik Kurul İzni</i>	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
<i>Etik Bildirim</i>	artukluakademi@gmail.com
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Lisans</i>	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır
<i>Dizinleme Bilgileri</i>	Dergi TrDizin, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's ve ATLA'da taranmaktadır.

The Transformation of Vehbī Knowledge in Tafsīr Usūl Literature: A Comparative Analysis of Classical and Modern Periods

Akif Yıldırım | [0000-0003-3609-3440](https://orcid.org/0000-0003-3609-3440) | akifyildirim@gmail.com

Asst. Prof. Dr. | Dokuz Eylul University | Faculty of Theology | Department of Reading and Recitation of The Holy Qur'an | Izmir | Türkiye

<https://ror.org/00dbd8b73>

Citation

Yıldırım, Akif. "The Transformation Of Vehbī Knowledge İn Tafsīr Usūl Literature: A Comparative Analysis Of Classical And Modern Periods", *Artuklu Akademi* 12/2 (Dec 2025), 638-660. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1764599>

Abstract

The accurate understanding and interpretation of the Qur'an has been regarded within the Islamic scholarly tradition as a foundational endeavor, both intellectually and religiously. The scholarly competence of the exegete (mufassir), as the principal agent of this interpretive activity, has been a subject of discussion since the earliest periods, appearing both in the introductions of tafsīr works and in independent treatises on the principles of exegesis (uṣūl al-tafsīr). In this context, the types of knowledge required of the mufassir have generally been classified into two main categories: kasbī and wahbī knowledge. Kasbī knowledge refers to forms of learning acquired through study, research, and intellectual effort, whereas wahbī knowledge denotes divinely bestowed forms of cognition—such as inspiration (ilhām), insight (baṣīrah), wisdom (ḥikmah), and intuition—that are directly imparted to the heart by God. This study examines the scholarly qualifications required of a mufassir within the field of uṣūl al-tafsīr through a historical and comparative analysis of the wahbī-kasbī distinction. It investigates how exegetical theory has approached the role of wahbī knowledge in accessing the Qur'an's deeper layers of meaning. By analyzing the literature of uṣūl al-tafsīr from the earliest period to the modern era, the study traces the conceptual evolution of wahbī knowledge and its reflections in exegetical discourse. Employing qualitative research methods -specifically document analysis and content analysis- the research finds that wahbī knowledge is closely associated with personal and moral qualities such as sincerity (ikhlaṣ), spiritual perception, inner comprehension, and the integration of knowledge and practice; whereas kasbī knowledge is grounded in systematic disciplines such as Arabic language and grammar, the relationship between word and meaning, Qur'anic sciences, and the science of recitation (qirā'āt). The findings indicate that the concept of wahbī knowledge, as defined in classical uṣūl al-tafsīr, substantially overlaps with the Sufi notion of kashf (unveiling), and in many works is employed synonymously at the conceptual level. The study argues that, for exegetical activity to be conducted soundly, kasbī knowledge and systematic methodology constitute a primary and indispensable foundation, while wahbī capacities serve as a complementary element that supports, deepens, and enriches the interpretive process.

Keywords

Tafsīr, Principles of Qur'anic Exegesis (Tafsīr Uṣūl), Mufassir, Wahbī Knowledge, Kashf-Based Knowledge, Transformation.

Highlights

- This study examines the historical transformation of the sciences required for a Qur'anic exegete, revealing the different positions of the concept of wahbī knowledge in the classical, middle, and modern periods.
- In the classical period, wahbī knowledge was not directly conceptualized but was implicitly present within the framework of intuition and discernment; in the middle period, it became a systematic category and one of the components of the exegete's scholarly competence.
- In the modern period, wahbī knowledge lost its conceptual visibility but continued to exist indirectly through qualities such as piety, morality, purity of heart, and sound creed.

- The research identifies the persistent conceptual ambiguities throughout history in the definition and usage of the terms wahbî and kashfî knowledge, emphasizing their common characteristics as forms of spiritually centered experience.
- The study demonstrates that wahbî knowledge has transformed over time – appearing as an intuitive tendency in the classical period, an explicit theory in the middle period, and a moral consciousness in the modern period – while maintaining its presence in Qur’anic interpretation in different forms across all eras.

Article Information

<i>Article Type</i>	Research Article
<i>Reviewers</i>	Two external reviewers / Double-blind
<i>Date of Submission</i>	14.08.2025
<i>Date of Acceptance</i>	03.12.2025
<i>Date of Publication</i>	31.12.2025
<i>Plagiarism Checks</i>	Done- intihal.net
<i>AI Disclosure</i>	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
<i>Ethics Committee Approval</i>	This study does not require ethics committee approval, as it is based on data obtained through literature review and previously published sources. It is hereby declared that all scientific and ethical principles were observed during the preparation of the study, and that all referenced works have been properly cited in the bibliography.
<i>Complaints</i>	artukluakademi@gmail.com
<i>Conflict of Interest</i>	No conflict of interest declared
<i>License</i>	The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
<i>Indexing Information</i>	The journal is indexed in TrDizin DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich’s and ATLA.

Giriş

İlk dönemden itibaren ulûmü'l-Kur'ân, usûlü't-tefsir veya kavâidü't-tefsir başlıklarıyla Kur'ân'ı anlamaya dair yazılan eserler Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olmak¹ ve Kur'ân'ı anlamak isteyenlerin başvuracağı bir kaynak² olması amacıyla telif edilmiştir. Bunların dışında tarihî verilerle tefsir ilmine katkı sağlama amacı taşıyan eserler de kaleme alınmıştır.³ Bu ve bu minvaldeki amaçları ortaya koyan ifadeleri hemen hemen bütün tefsir usûlü eserlerinin girişinde görmemiz mümkündür. Dolayısıyla genellikle tefsir usûlü başlığıyla yazılan bu eserler, Kur'ân'ı tefsir etme veya araştırma öncesinde bilinmesi gereken konu ve başlıkları ele almakta ve bir bakıma müfessirin bilmesi gereken ilimleri, konuları veya başlıkları müfessir adayına genel olarak sunmaktadır.

İlk dönem müelliflerinden Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân* adlı eserinde, "Kur'ân'ı anlamaya girişmeden önce bilmem gereken ilimler nelerdir?" sorusunun cevabını bazı ilimleri sayarak vermiştir.⁴ Muhâsibî'nin yaşadığı zaman diliminde Mu'tezile, Hâriciler veya Şia ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) taraftarları arasında cereyan eden dini-siyasi çekişmeler,⁵ re'ye dayalı tefsirlerde kendisini göstermeye başlamıştır. Âlimler de tefsirlerde ifrat ve tefritin önüne geçmek ve toplumdaki ilmi ve sosyal kargaşayı engellemek için Kur'ân'ı tefsir edecek kişilerde objektif kriterler bulunması gerektiğini savunmaya başlamıştır.⁶ Bu kriterlerin gerekliliğinin ana sebeplerinden ilki Hz. Peygamberin "Kur'ân'ı sadece re'yi ile ya da bilmediği şekilde yorumlayan kimse, cehennemdeki yerine hazırlansın" manasına gelen hadisin tefsir mukaddimelerinde yer almasıdır.⁷ İkincisi ise sahâbenin ve tabiînden ilim ehli kimselerin Kur'ân ayetleri hakkında konuşmaktan çekinmesidir. Tefsirin ilmî disiplin olması sonucu tefsir eserlerindeki ihtilafların azalması ve tefsirlerin sistemli hale gelmesi gibi sebepler de öne sürülen bu kriterlerin diğer gerekçelerini oluşturmaktadır.⁸

Anlaşılabileceği üzere Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması ve yorumlanması, tarih boyunca Müslümanlar için temel bir ilmî ve dinî faaliyet olagelmıştır. Bu yorum faaliyetinin en temel aktörü olan müfessirin ilmî donanımı, erken dönemlerden itibaren hem tefsirlerin mukaddimelerinde hem de tefsir usûlüne dair müstakil eserlerde tartışılmıştır. Özellikle müfessirin sahip olması gereken bilgi türleri, "kesbî" ve "vehbî" şeklinde iki ana kategoride ele alınmıştır. Kur'ânî bir kavram olan⁹ "kesbî ilim" ile kasıt, kişinin çaba ve eğitim yoluyla edindiği

¹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 15; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fezû'l-kebîr fi usûli't-tefsir* (İstanbul: İ'tisam Yayınları, 2015), 19; Şah Veliyyullah, eserini talebeler için yazdığını dile getirse de eserin içeriği onun Kur'ân'ın anlaşılması için yazıldığını bizlere göstermektedir. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'ân* (İstanbul: Mektebetü's-Sirâc, ts.), 7; İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 9; Ömer Dumlu, *Tefsir Usûlü* (İzmir: Tibyan, 2017), X.

² Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015), 7; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 8; Muhsin Abdulhamit, *Dirâset fi usûli't-tefsiri'l-Kur'ân* (Mağrib: Dâru's-Sakâfe, 1984), 6.

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015) 1/7-8; Eser, *Büyük Tefsir Tarihi* adıyla yayımlanmış olmasına rağmen eserin ilk bölümü tefsir usûlüdür. Bu sebeple bu eser, başlığı itibarıyla çalışmamızın kapsamı dışındaymış gibi görüle de kaynaklarımız arasındadır.

⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1971), 325-326.

⁵ Ebu'l-Hasen Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehbe ve meâdini'l-ceher* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/338-340; Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 1984), 149-150.

⁶ Hikmet Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015), 105.

⁷ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsir*, thk. Mahmud Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 252; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. İslâm Mansur Abdülhumeyd-Ahmed Âşûr İbrahim-Ahmed Ramzan Muhammed (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2010), 1/92-94; Ebû Mansûr Muhamed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Vanlioğlu vd. (İstanbul: Mizân Yayınları, 2005-2010), 1/3.

⁸ Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, 106-114.

⁹ İskender Şahin, "Kur'ân'da Kesb Kavramının Anlam Çerçevesi [Meaning and Conceptual Framework of Kasb in the Quran]", *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 13 (December 2019), 84. <https://doi.org/10.18498/amalad.610181>.

bilgi iken, “vehbî ilim” daha çok Allah vergisi olan, doğrudan kalbe ilka edilen sezgi, feraset ve ilham gibi bilgi türlerini ifade etmektedir.¹⁰

Bu ayırım, yalnızca kelâmî veya tasavvufî düşünce geleneğinde değil; bizzat tefsir usûlü literatüründe de zaman zaman doğrudan ya da dolaylı olarak yer bulmuştur. Örneğin, İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fi usûli't-tefsîr* adlı eserinde müfessirin, Allah'tan yardım ve basiret dilemesi gerektiğini vurgularken, aynı zamanda Arap dili, hadis bilgisi ve sahâbe kavilleri gibi kesbî ilimlerin vazgeçilmezliğini belirtir.¹¹ Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ında ve Süyûtî'nin *el-İtkân*'ında müfessirin bilmesi gereken ilimler ayrıntılı olarak sıralanmış; bu ilimlerin doğrudan öğrenimle edinilebilecek bilgi türleri olduğu ifade edilmiştir.¹² Bununla birlikte, bazı dönemlerde ve eserlerde tefsir faaliyetinin yalnızca bu kesbî bilgilere dayanamayacağı, müfessirin aynı zamanda sezgi, kavrayış ve hikmet gibi unsurlarla desteklenmiş bir anlayışa sahip olması gerektiği yönünde görüşler de dile getirilmiştir.¹³ Bu bağlamda, tefsir usûlünde doğrudan bir “vehbî ilim” başlığı altında bir disiplin oluşmamış olsa da müfessirin yorum gücünü derinleştiren bazı yetkinliklerin “vehbî” kaynaklı olabileceği fikri, gerek klasik gerek modern bazı müelliflerin satır aralarında izlenebilmektedir.¹⁴ Bu çalışmanın temel amacı, tefsir usûlü literatüründe müfessirin sahip olması gereken bilgi türlerinin nasıl tasnif edildiğini, bu tasnifler içinde vehbî ilme dair açık veya örtülü referansların hangi bağlamda yer aldığını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmamızda ilgili eserleri yazdıkları dönem itibariyle ilk dönem (hicrî I.-VII. Asırlar), orta dönem (hicrî VIII.-XII. Asırlar) ve son (modern) dönem (hicrî XIII.-XV. Asırlar) eserleri olmak üzere üçlü tasnifle ele alacağız. Bu şekilde tasnif sebebimiz ise tefsir usûlü eserlerinin gelişim sürecinde olması ve özellikle orta dönemde yetkin eserlerin ardından eserlerdeki içerik ve konu farklılıklarının dikkat çekmesidir.

Literatür araştırmasında çalışmamızla doğrudan ilgili olarak bir kitap, bir yüksek lisans tezi ve bir de makale yer almaktadır. Abdulkerim Bingöl'e ait *Tefsir İlminde Vehbî İlimin Yeri* adlı eserde konumuzla ilgili kısım yüzeysel ele alınmıştır.¹⁵ Huzeyfe Abdurrahîm Tahhân tarafından “el-Mevhibe ve eseruhâ fi't-tefsîr” başlığıyla Katar Üniversitesi'nde hazırlanan yüksek lisans tezi, müfessirin tefsir yapabilme yetkinliğine odaklanmaktadır.¹⁶ Mahmut Ayyıldız'ın “Tefsir Epistemolojisinde İlm-i Mevhibenin Kaynaklık Değeri” adlı makalede ise müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlerin tasnifi ele alınmış, sonrasında ise konu, Kur'ân ve hadislerde ilim-amel ilişkisinin farklı boyutları etrafında tartışılmıştır.¹⁷ Çalışmamızla irtibatlı diğer çalışmalar ise “Müfessirlerin Bilmesi Gereken İlimler” özelinde yapılmıştır. Bunlardan ilki Şule Yüksel Ateş tarafından 2017 yılında “Klâsik ve Modern Dönemde Müfessirde Aranan Şartlar ve Değişimi” başlığıyla yapılan yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada Ateş, tefsir-te'vil kavramını merkeze alarak erken ve son dönemdeki müfessir tasavvurları tespit etmeye çalışmıştır. İkinci çalışma ise Bilal Ercan tarafından 2018 yılında “Tefsir Geleneğinde Müfessirde Aranan Şartlar” başlığıyla yapılan yüksek lisans tezidir. Bu iki çalışmada müfessirde aranan şartların tespiti noktasında; tefsir usûlü kaynaklarının tamamının taranmamış olması ve tefsir usûlü kitapları dışında kaynakların kanaatin

¹⁰ Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006), 419-420.

¹¹ İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fi usûli't-tefsîr*, 15.

¹² Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 22-25, 419-420; Süyûtî, *et-Tahbîr fi 'ulmi't-tefsir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 151-154; Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerlî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2010), 8866.

¹³ Muhammed b. Süleyman Muhyiddin Kâfiyeci, *Kitâbu't-teysîr fi kavâ'idü 'ulmi't-tefsir*, thk. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974), 10-12.

¹⁴ İbrahim b. Musa eş-Şâtibî, *el-Muwâfakât* (Mısır: Dâru İbn Affân, ts.), 4/39-41.

¹⁵ Abdulkerim Bingöl, *Tefsir İlminde Vehbî İlimin Yeri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 136-140.

¹⁶ Huzeyfe Abdurrahîm Tahhân, *el-Mevhibe ve eseruhâ fi't-tefsîr* (Katar: Câmî'atü Katar, Külliyyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁷ Mahmut Ayyıldız, “Tefsir Epistemolojisinde İlm-i Mevhibenin Kaynaklık Değeri”. *Mütefekkir* 11/22 (2024), 441-462. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1600706>

belirlenmesinde ağırlık kazandığı görülmüştür. Üçüncü olarak Mehmet Kaya'nın "Molla Fenârî'nin Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler ve Dikkat Etmesi Gereken Hususlara İlişkin Görüşleri ve Kâfiyeci ile Süyûtî'ye Etkileri" adlı bildirisi ile Hacı Önen'e ait "Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler: İsfahânî ve Süyûtî Mukayesesi" adlı makale iki veya üç müellif özelinde mukâyeseyi ele almaktadır. Konuyla ilgili bir diğer çalışma ise Muhammet Çol tarafından yazılan "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistematik Bir İnceleme Denemesi" adlı makaledir. Çol, kavram analizi yaparak başladığı çalışmasını on beş eser özelinde gerçekleştirmiş ve tefsir usûlü haricindeki bazı eserleri de çalışmasına dahil etmiştir. Biz bu çalışmada ise, diğerlerinden farklı olarak konuyu sadece tefsir usûlü alanında kaynak olarak kabul edilen eserler çerçevesinde dönemsel açıdan ve kavram tanımında mukayeseli olarak ele almaktayız.

Araştırmada, sosyal bilimlerde sıklıkla başvurulan nitel araştırma yöntemlerinden "doküman incelemesi" ve "içerik analizi" teknikleri bir arada kullanılmıştır. Tespit edilen metinlerdeki bilgiler arasındaki kavramsal ve yapısal ilişkiler değerlendirilmiş; bu yolla vehbî bilginin tefsirdeki yeri ve sınırları yeniden anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler, tümevarım yöntemi ile analiz edilmiş, dönemsel olarak ele alınmış ve karşılaştırmalar yoluyla yorumlanmıştır. Sonuç olarak bu makalede; müfessirin ilmî altyapısının yalnızca öğrenilmiş bilgiyle sınırlı olmadığı, aynı zamanda sezgisel bir kavrayış ve derinlik gerektiren boyutlarının da bulunduğu kanaatine varılmıştır. Ancak bu sezgisel bilgi türünün, tefsirin sahihliğini garanti eden bir unsur değil; daha çok yoruma zenginlik katan tamamlayıcı bir yön olduğu vurgulanmıştır.

644

1. Vehbî İlimin Kavramsal Analizi

Tefsir ilmi, sadece lafızların anlamlarını tespit etmekle kalmayıp, aynı zamanda ilahi hitabın muradını kavrama çabasıdır. Bu çaba, tarih boyunca kimi zaman aklî yetkinliğe, kimi zaman ise sezgisel bir derinliğe dayanmıştır. Müfessirlerin Kur'ân'ı yorumlama süreçlerinde başvurdukları bilgi türleri bağlamında özellikle bir kavram dikkat çeker ki o da "vehbî" bilgidir. Bu kavram, sadece epistemolojik bir tercih değil, aynı zamanda vahyin anlaşılabilirliği ve yoruma açıklığıyla ilgili temel bir metodolojik ayrımı da yansıtmaktadır.

1.1. Sözlük ve İstilahî Anlamı

Tefsir geleneğinde vehbî bilgi ve mevhibe kavramları, özellikle Kur'ân'ın anlam katmanlarının tespitinde vazgeçilmez bir yere sahiptir. Müfessirlerin bilgiye ulaşma yollarını anlamak açısından bu kavramların sınırlarını net bir biçimde tayin etmek, modern tefsir çalışmalarının da metodolojik sağlamlığını artıracaktır. Her ne kadar bu tür bilgiler subjektif nitelikler taşısa da Kur'ân'ın anlam derinliği karşısında bu sezgisel yaklaşımların dışlanması yerine, usûl çerçevesinde tanımlanarak yorum literatürüne kazandırılması daha sağlıklı olacaktır.

Arapça "hibe" kökünden türeyen "vehbî" kavramı, lügatte "karşılıksız vermek, bağışlamak (verme anlamında), hibe etmek, tamamen gönüllü olarak bir şeyi başkasına vermek" anlamına gelmektedir.¹⁸ İstilahî olarak ise "insanın çabası, eğitimi ve aklî süreçleriyle elde edemediği ancak Allah tarafından doğrudan lütfedilen bilgi"yi ifade eder.¹⁹ Bu bağlamda vehbî bilgi, aklî veya naklî yollarla elde edilen "kesbî bilgi"nin karşıtı olarak konumlanmaktadır. Tefsir geleneğinde ise bu tür bilgiye, özellikle işârî ve sûfî tefsirlerde daha çok değinilmektedir. Bu meyanda, bazı ilim ehli

¹⁸ Halil b. Ahmet el-Ferahidi, *Kitabü'l-ayn* (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 2005), 1069; İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu mekâyisü'l-lügâ* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 2008), 1067; Ali b. Muhammed Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Darü'l-Marife, 2007), 223; el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihah* (Beyrut: Dârü'l-Marife, 2007), 1163; Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *el-Külliyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısri. (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2016), 808.

¹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât* (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2014), 884-885.

Kur'ân'ın zahiri mânâsını aşarak onun anlam katmanlarına ulaşmalarını, sahip oldukları vehbî bilgiye bağlanmıştır.²⁰ Bu bağlamda “mevhîbe” kavramının da kullanıldığını görmekteyiz. Mevhîbe kavramının ise “Cenâb-ı Hak tarafından kişiye bildiği ile amel etmesi karşılığında verilen bir ilim” şeklinde tanımı yapılırsa²¹ da daha çok Allah tarafından kişiye verilen özel bir yeti ya da ruhsal meleke şeklinde anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'ân'ı anlamada derin sezgi ve kavrayış gücü, her müfessirde eşit ölçüde bulunmadığından, bu tür üstün idrak yeteneği “mevhîbe” olarak değerlendirilmiştir.²² Ancak kavramın anlam aralığına dair bu açıklamalar olsa da mevhîbe kavramının, mükâşefe veya keşf ile anlam irtibatını da göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Çünkü vehbî olan ile keşfî olan bilginin mahiyet açısından farklı olması; fakat bu kavramların bazen birbiri yerine kullanılması, bu kavramların anlam aralığının yakalanmasını ve doğru şekilde kullanılmasını gerektirmektedir.

1.2. Keşf ve Mükâşefe Kavramları

Sözlükte örtünün kaldırılmasıyla ortaya çıkan şey anlamına gelen²³ keşf tasavvufta; kalbin mânevî perdelerinin kalkmasıyla hakikatlere ve gaybî gerçeklere vakıf olma hâli olarak tanımlanır.²⁴ Aynı kökten türetilen mükâşefe kavramı ise “iki şey arasındaki perdenin kalkması ile bu iki şeyin birbirine zahir/görünür olması” şeklinde tanımlanmakta ve aralarındaki mana nüansı sebebiyle bazen keşf kavramının yerine kullanıldığı görülmektedir.²⁵ Sufi gelenekte batın ilimlere muttali olma ile ilgili kavramlar da birbirleri yerine kullanılmaktadır.²⁶

Tefsir usûlü eserlerinde müfessirleri için belirlenen şartlar özelinde vehbî kavramını incelediğimizde, bu kavramla keşf kavramına tekabül eden bir anlamın kast edildiğini söylemek de mümkündür. Nitekim usûl eserlerindeki tanımların da bu görüşümüzü desteklediği görülmektedir. Araştırmamızın kavram çalışması olmayıp ilgili eserlerde konu çalışması olması nedeniyle kavramsal çerçeveyi bu şekilde yeterli görmekteyiz. Konuyu daha derinlemesine aşağıda ele alacağımız için değerlendirme kısmında nihai kanaatimizi dile getireceğiz.

1.3. Vehbî ve Keşfî İlim: Kavramların Tasavvuf İlimiyle Mukayesesi

Vahiy merkezli İslâmî ilimler, terminolojilerini büyük ölçüde Kur'ânî kavramlardan üretmiş; iman, ahlâk ve hukuk alanlarında âyetlere yapılan sistematik müracaat, kelâm ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli disiplinlerin ıstılah dünyasını şekillendirmiştir. Benzer şekilde tasavvuf da, müstakil bir disiplin hâline geldikten sonra Kur'ân referanslı kavramlar etrafında özgün bir terminoloji geliştirerek epistemolojik meşruiyetini vahyin dili üzerinden inşa etmiştir.²⁷

Tasavvuf düşüncesinde bilgi, yalnızca akıl ve duyulara dayalı yollarla elde edilen bir gerçeklik olarak değerlendirilmez; bunun ötesinde kalbin saflaşması, nefsin arınması ve manevî tecrübeyle oluşan sezgisel bilgi türleri de önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, tasavvufun epistemolojik sisteminde öne çıkan iki temel bilgi türü vehbî ve keşfî ilimlerdir. Her ikisi de doğrudan ilahî kaynaklı kabul edilir; ancak mahiyetleri, elde edilmiş yolları ve pratiğindeki işlevleri açısından birbirinden farklılık arz eder.

²⁰ Kâfiyeci, *Kitâbu't-Tefsîr*, 11-12

²¹ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddîmetü tefsîri'r-Râgıb*, thk. Celaleddin Divelekci (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 92.

²² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 884-885.

²³ Halil b. Ahmet, *Kitabü'l-ayn*, 844; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 712; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsü'l-lüğa*, 894; el-Cevherî, *es-Sıhah*, 914.

²⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 237.

²⁵ Süleyman Uludağ, “Keşf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/315.

²⁶ Süleyman Uludağ, *Temel Tasavvufî Kavramlar* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 145.

²⁷ İskender, Şahin. “el-Bakara 2/30'da Geçen Halife Kavramının Sûfî Yorumu Üzerine”. *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (Aralık 2022), 34.

Vehbî ilim, herhangi bir aklî çıkarım, gözlem veya öğrenme süreci olmaksızın Allah Teâlâ'nın lütfuyla doğrudan kulun kalbine ilka edilen, yani ilham yoluyla verilen bir bilgi türüdür. Bu ilim; Allah'a yöneliş, kalbinin tasfiyesi ve nefsin terbiyesi sonucunda zuhur eder. İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde kurtuluşuyla ilgili olarak "Bu, Allah Teâlâ'nın kalbime ihsân ettiği bir nûr ile oldu" derken vehbî bilgiyi nitelemekte ve delile gerek duymayan bu nurun bilgisinin Allah tarafından kalbe atıldığını ve salikin bu yolla hakikate ulaşabileceğini belirtir.²⁸

Buna mukabil keşfi ilim, kişinin tasavvufi yolculuğu olan seyru sülûk sürecinde kalbinin perdelerinin kalkması ve gizli hakikatlerin doğrudan müşâhede edilmesiyle elde edilen bilgi türüdür. Bu bilgi, kalp gözüyle hakikatleri sezme (basîret), görürcesine bilme (aynü'l-yakîn) olarak tanımlanır ve akıl veya duyuların ötesinde bir tecrübe ile oluşur. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) bu tür bilgiyi "Hakk'ın kalpte açılması" şeklinde tarif eder ve ona göre keşf, aklî bilginin sınırlarını aşarak doğrudan hakikate tanıklık etmeyi mümkün kılar.²⁹ Ancak bu bilgi sübjektiftir ve genellikle sadece sahibine açık olan hakikatleri içerir. Kişiyeye göre keşfi bilgi, ancak kalp tamamen saflaştığında, nefis bütün derecelerinden soyutlandığında ve murakabe hâliyle hakikat tecellî ettiğinde ortaya çıkar.³⁰

Tasavvuf tarihinde bu bilgi türlerine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Örneğin Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/910), sûfî bilgiyi doğrudan yaşam tecrübesine dayandırarak "Bizim ilmimiz kitaptan değil, haldendir." sözüyle keşfi ilme vurgu yapar; ancak bu bilgilerin mutlaka şeriat süzgecinden geçirilmesi gerektiğini de belirtir.³¹ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö. 672/1273) ise özellikle *Mesnevî*'de vehbî bilgiye merkezi bir rol verir. Ona göre, hakikate ancak aşk, sezgi ve ilham ile ulaşılabilir. *Mesnevî*'nin girişinde "Bu ne yıldız bilgisidir ne remil ne de rüya; Allah doğrusunu daha iyi bilir ya, Allah vahyidir. Sûfilere bunu halktan gizlemek için gönül vahyi demişlerdir." şeklindeki ifadesi³², eserin vehbî bir şekilde vücut bulduğuna olan inancını gösterir.

İbnü'l-Arabî de *el-Fütûhâtü'l-mekkiyye*'de keşfi bilgiyi detaylandırır ve onu, kalbin saflaşmasıyla açığa çıkan Rabbânî bilgi olarak tanımlar. Ona göre kesbî bilgi sınırlı ve zahirîdir; mutlak hakikate ancak keşf ve şuhûd yoluyla ulaşılabilir.³³ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), keşfi, kulun kalbinde Allah tarafından yaratılan ve başkalarına kapalı olan birtakım hakikatlerin bilgisine ulaşmayı sağlayan bir tür ilâhî bilgilendirme olarak tanımlar. İbn Kayyim, keşfi, nazari ve şuhûdî olarak iki ana kategoriye ayırır. Ona göre nazari (bilgiye dayalı) keşifte elde edilen bilgi, hakikate tam uygunluk gösterir. Yani kul, kendisine ilham edilen bilgi sayesinde varlığın hakikatine dair doğru bir kavrayışa ulaşır. Şuhûdî (görsel/tasavvurî) keşifte ise bilgi, kalpte doğrudan bir "müşâhede" yoluyla gerçekleşir. İbn Kayyim'e göre bu türden bir bilgi, kalbî ve derûnî keşfin en yüksek örneğidir.³⁴

İbn Kayyim'in bu yaklaşımı, tasavvufî epistemolojide keşf kavramının yalnızca sûfilere özgü bir mânevî sezgi alanı olmadığını, aynı zamanda insan doğasının bâtınî yönleriyle de irtibatlı bir bilgi formu olduğunu ortaya koyar. Ancak bu bilginin değeri, İbn Kayyim'e göre mutlak hakikatle ve şer'î ölçülerle uyumu nispetinde anlam taşır.

Tasavvufta vehbî ilim, ilâhî ilhamın doğrudan kalbe aktarılmasıyla ortaya çıkan bilgi türünü; keşfi ilim ise sûfînin mânevî tecrübe ve seyru sülûk süreci sonunda hakikati müşâhede etmesiyle

²⁸ Gazzâlî, *el-Münkızu mine'd-dalâl*, çev. Hilmi Güngör (Ankara: Maarif Basımevi, 1960), 21.

²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-mekkiyye* (Beyrut: Dâr Sâdır, ts.), 2/253, 3/116, 413-414.

³⁰ Ebu'l-'Ala Affifi, *Muyiddin İbnü'l Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 47-51.

³¹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), "Keşf", 366-367.

³² Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, haz. Adnan Karaismailoğlu (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004), 2/79 (IV/1851 ve 1852. beyit)

³³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-mekkiyye*, 2/253, 3/116, 413-414, 477.

³⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kahire: Dârü's-Sünne, 1983), 3/230-232.

elde edilen sezgisel bilgiyi ifade eder. Her iki bilgi türü, tasavvufun akıl ötesi bilgi anlayışını temsil etmekle birlikte, sûfiler bu bilgilerin keyfi bir niteliğe dönüşmemesi için onları şeriat ilkeleriyle sınama gereğini vurgulamışlardır.

Klasik tefsir usûlü literatüründe de benzer bir yaklaşım söz konusudur. Müfessirler ve usûl âlimleri, sübjektif bilgi formlarının ancak şer'î delillerle desteklenmesi hâlinde muteber kabul edilebileceğini belirtmiş; keşfe dayalı yorumların ise şeriatla çelişmediği sürece dikkate alınabileceğini ifade etmişlerdir. Tefsir usûlünde vehbî ilmin tanımı çoğunlukla keşfi ilme yakın çizilmekte olup, bu bilgi; takvâ, ihlas ve amele bağlı olarak Allah'ın kullarına özel bir anlayış lütfetmesi şeklinde değerlendirilmiştir.³⁵ Böylelikle tasavvuf ve tefsir geleneğinde vehbî bilginin hem ilhamî hem de keşfi yönlerinin bulunduğu vurgulanmaktadır.

2. Tefsir Usûlü Eserlerinde Dönemlere Göre Vehbî İlimin Konumu

Müfessiri, bilmesi gereken ilimler açısından ele aldığımız bu çalışmada dönemlerin özelliklerinin tespiti, eserlerin yazılış amacını ortaya koyacağı gibi bu eserlerin kendi dönemindeki etkileşimden ne tür izler taşıdığını da gösterecektir. Bu sebeple ilgili eserleri yazıldıkları dönem itibarıyla ilk dönemi hicrî I.-VII. asırlar, orta dönemi VIII.-XII. asırlar ve son (modern) dönemi XIII.-XV. asırlar olmak üzere üç şekilde ele alacağız. Bu eserleri üç dönem olarak tasnif gerekçemiz ise İslâmî ilimlerin 'kemâle ermiş', 'olgunlaşmış ancak kemâle ermemiş' ve son olarak da 'henüz olgunlaşmamış' ilimler olarak tasnif edilmesidir.³⁶ Bu ilimler içerisinde tefsir usûlü ilminin de 'Henüz olgunlaşmamış' ve 'gelişmeye açık' ilimlerden kabul edilmesi³⁷, eserlerdeki içerikleri ve konuları süreç içerisinde kategorize etmemizi gerekli kılmaktadır.

2.1. İlk Dönemde (h. I.-VII. Asırlarda) Yazılan Tefsir Usûlü Eserlerinde Vehbî İlimin Konumu

Kur'ân'ı anlama çabası hicrî II. yüzyılda kaleme alınan eserlerle sistematik bir zemin kazanmaya başlamıştır. Genellikle Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *el-Vüçûh ve'n-nezâir* adlı eseriyle başlatılan bu literatür³⁸, lügavî tefsir geleneğinin ilk örneklerini teşkil etse de konu odaklı yapıları nedeniyle klasik anlamda tefsir usûlü literatürü içerisinde değerlendirilmemektedir. Bu sebeple, bu eserler çalışma kapsamı dışında bırakılmış ve ilk kapsamlı tefsir usûlü eseri olarak Hâris el-Muhâsibî'nin *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân* adlı eseri esas alınmıştır.³⁹

Muhâsibî açıkça "vehbî ilim" terimini kullanmasa da kalbin, aydınlanması ile hakikati doğrudan görmesine eserinde referans vermesi önemlidir. Ona göre, nefsin perdelediği hakikatler ancak kalbin arınmasıyla muhâsebe ve murakabe yoluyla doğrudan görülebilir. Bu, konvansiyonel öğrenmeye değil, kalbin şahitlik yeteneğine dayanan bağımsız bir bilgidir. Muhâsibî'ye göre

³⁵ İsfahâni, *Mukaddime*, 92; Kâfiyeci, *Kitâbu't-teysir*, 11-12

³⁶ Emîn el-Hûlî, *Menâhîcu teccidi fi'n-nahv ve'l-belâğa ve't-tefsîr ve'l-edeb* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1971), 302

³⁷ Muhammed b. Lütfî Sabbağ, *Bihûs fi usûlü't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988), 12.

³⁸ Muhsin Demirci, *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 24; Katâde b. Diâme'ye (ö. 117/735) ait *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi Kitabillâh* ile İbn Şihâb ez-Zührî'ye (ö. 124/742) ait *en-Nâsîh ve'l-mensûh* adlı eserlerin tahkik edilmesi sebebiyle ve bu alanda yapılacak diğer tahkiklerle bu alandaki ilk yazılan eserler hakkındaki kanaat değişecektir. İslâm'ın ilk dönemlerinde yazılan eserlerden Katâde b. Diâme'nin *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi Kitabillâh* adlı eserinin ilk eser olması noktasında bk. Nisa Derya Demir, "İlk Dönem Nesh Eserlerinde Sürelerin Nüzûl Zamanı", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 9/14 (Haziran 2024), 42; Katâde b. Diâme es-Sedûsi, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi Kitabillâh*, thk. Hatim Salih ed-Damin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985).

³⁹ Tefsir usûlü alanındaki ilk kapsamlı eserin hangisi olduğu tartışma konusudur. Abdurrahman Çetin'e göre Ebu Bekr Muhammed b. Yahya'nın (ö. 235/849) *eş-Şâmil fi 'ilmi'l-Kur'ân'ı*, Ali Turgut ve Muhsin Demirci'ye göre Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân'ı*, Subhi Sâlih'e göre İbn Merzebân'ın (ö. 309/921) *el-Hâvî fi ulûmi'l-Kur'ân'ı*, Zürkânî ve Mennâ' el-Kattân'a göre el-Hâfî'nin (ö. 430/1038) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân'ı* ilk eserdir. Bk. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 1/25; Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, 14; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 208; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1991), 12; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 22; İlk eserin tespiti tartışmaları için bk. Akif Yıldırım, *Tefsir Usûlü'nün Mâhiyeti* (İstanbul: DBY Yayınları, 2021), 120-124.

kalbin arınması ve nefsin murakabesinde işitmenin yadsınamaz bir konumu bulunmaktadır. Çünkü ona göre; duyular, akli meşgul eder. Ancak kişi duyularını doğru yönlendirirse dikkatini toplar ve odaklanır. Bu sayede akli da uyanık olunca zihni keskinleşir ve sonuç olarak anlaması netleşir ve böylece de yakın (kesin) bilgi akılda doğar.⁴⁰ Nihai olarak Muhâsibî aslında bu düşüncesiyle keşfi ilme yakın bir tutum sergilemektedir.

Bu dönemde yazılmış önemli eserlerden biri de Bâkılânî'nin (ö. 403/1012) *el-İntisâr li'l-Kurân* adlı eseridir. Her ne kadar bu eser, müfessirin ilmî yeterliliğine dair doğrudan bir başlık içermese de Mu'tezile, Râfıza, Hâricî ve Cehmiyye'ye karşı kaleme alınmış savunmacı niteliğiyle tefsir düşüncesine zemin hazırlayan bir yapı arz eder.⁴¹ Eserin üslûbu serttir ve tarih, dil ve akaid gibi farklı disiplinlerle iç içe kurgulanmıştır. Bâkılânî'nin, kelâmî çatışmaların yoğun yaşandığı bir dönemde, Kur'ân'ı savunma motivasyonu ile yazdığı bu eser, müfessirin zihnî ve itikadî donanımına dair dolaylı ipuçları barındırmaktadır.⁴² Ancak müellifin, vehbî ilme ya da keşfi bilgiye dair atfı bulunmamaktadır.

Müfessirin bilmesi gereken ilimleri sistematik şekilde tasnif eden ilk isim ise Râgıb el-İsfahânî (ö. 425/1034) olmuştur.⁴³ Onun *Mukaddimetü câmi'it-tefâsîr* adlı eseri, sadece içeriğiyle değil sunum tarzı ve ilmî disipliniyle de dikkat çekicidir. el-İsfahânî, "lûgat, iştikak, nahiv, kıraat, esbâb-ı nüzûl, rivayetler, fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm ve ilm-i mevhibe" olmak üzere on ilim zikretmiş; bunların her birini Kur'ân'ı anlama sürecinde "alet ilimler" olarak tanımlamıştır. Özellikle "ilm-i mevhibe" yani vehbî ilmi bu çerçevede ilk defa⁴⁴ açık bir şekilde zikretmesi⁴⁵ bakımından müellif, klasik tefsir usûlü literatüründe özgün bir konumda durmaktadır.

Râgıb el-İsfahânî, mevhibe ilmini "Allah'ın bildikleriyle amel eden kimselere, bilmedikleri şeyleri de öğretmesiyle ulaşılan ilim"⁴⁶ olarak tarif etmiştir. Bu tanım, kelâmî bir öncül değil, daha çok tasavvufî sezgiye dayalı bir yaklaşımı hissettirmekte ve dönemi itibarıyla sufi vecheyi anımsamaktadır. Râgıb'ın bu yönüyle vehbî bilgiye vurgu yapması tefsir ilminin sadece zahirî değil, aynı zamanda batınî bir idrak gerektirdiği anlayışının ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Ona göre bir kişinin öğrendiği şeylerden ibret alabilmesi için bazı salih amelleri yerine getirmesi gerekmektedir. Düşünsel bir faaliyet olarak gördüğü tefekkürün, ameli boyuta taşınmasını tezekkür olarak gören el-İsfahânî, ilim-amel ilişkisi çerçevesinde kullarına bahsettiği bütün bu meziyetlerin ilm-i mevhibeye götüreceğini belirtmektedir.⁴⁷

Bu dönemde yazılan bir diğer eser, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kurân* adlı çalışmasıdır. İbnü'l-Cevzî'nin hayatı Abbasî devletinin zayıfladığı yıllara tekâbül etmektedir. Zühd hayatını benimseyen müellif, dılcılığı ile tanınmış ve tefsirden

⁴⁰ Muhâsibî, *el-Akl ve fehmi'l-Kurân*, 185.

⁴¹ Hatîp el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 3/365.

⁴² Ebû Bekr Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, nşr. Fuad Sezgin (Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch, 1986), 6-7.

⁴³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredâtü elfâzi'l-Kurân* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2014), 25.

⁴⁴ Burada ilk olma hususu, tefsir usûlü eserleri özelinde gerçekleşen bir durumdur. Tefsir mukaddimelerinde ise ilk olarak Huvvârî'nin (ö. 280/893) bu konuyu ele aldığı dile getirilmektedir. Bk. Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsiru Kitâbi'lâhi'l-azîz*, thk. el-Hâcc b. Saîd Şerîfî (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 1/71; Mehmet Kaya, "Molla Fenârî'nin Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler ve Dikkat Etmesi Gereken Hususlara İlişkin Görüşleri ve Kâfiyeci ile Süyûtî'ye Etkileri". III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, ed. Mehmet Sami Yıldız vd. (Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih Ve Kültür Araştırmaları Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayını, 2018), 279; Önen, "Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler: İsfahânî ve Süyûtî", "Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler: İsfahânî ve Süyûtî", *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (Ocak 2023), 499; Mesut Kaya, "Dönemsel Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 13-17; Ateş, Şule Yüksel. *Klasik ve Modern Dönemde Müfessirde Aranan Şartlar ve Değişimi* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 33.

⁴⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 92.

⁴⁶ İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *Keşfü'l-hafâ* (Beyrut: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, ts), 2/312.

⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 92; Ayyıldız, "Tefsir Epistemolojisinde İlm-i Mevhibenin Kaynaklık Değeri", 455-456.

astronomiye kadar birçok alanda eser yazmıştır.⁴⁸ İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân'* da otuzdan fazla konuya temas etmiş olsa da vehbî ilme dair bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Aynı şekilde *Acâibü ulûmi'l-Kurân* ve Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1266) *el-Mürşidü'l-vecîz* adlı eserlerinde de bu konuya değinilmemiştir.⁴⁹ Bununla birlikte, dönemin dinî ve siyâsî atmosferinin eserlerin geneline yansıdığı, bazı konuların bu atmosferin etkisiyle örtük biçimde işlendiği görülmektedir.

Muhammed b. Halef b. Merzebân'a (ö. 309/921) ait *el-Hâvî fi ulûmi'l-Kurân*, Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım el-Enbârî'ye (ö. 328/939) ait *Acâibü ulûmi'l-Kurân*, Muhammed b. Ali el-Udfuvî'ye (ö. 388/998) ait *el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kurân* ve Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî'ye (ö. 430/1038) ait *el-Burhân fi ulûmi'l-Kurân* adlı eserlerin içeriklerine ulaşamamak, araştırmayı sınırlamış olsa da; eldeki kaynaklar göstermektedir ki, müfessirin ilmî donanımı konusu her müellif tarafından dönemsal gelişmeler ışığında şekillendirilmiştir. Özellikle hicrî II. ve III. yüzyıllarda mezhepler arasındaki itikadî çekişmeler ve fikhî görüş ayrılıkları, Kur'ân'a yönelişi, kullanılan dil üslubunu ve ilimlerin tasnifini doğrudan etkilemiştir.

Ulûmü'l-Kurân geleneğiyle ilişkili olarak gelişen bu tasnif anlayışı içerisinde, özellikle dil ilimlerinin öncelikli olduğu; ancak bağlama göre akaid ve usûlî yaklaşımların da müfessirin ilmî çerçevesine dahil edildiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle, müfessirin sahip olması gereken ilimler sadece Kur'ân'ın lafzî boyutunu değil, aynı zamanda tarihsel, sosyal ve zihnî boyutlarını da kapsayacak şekilde genişlemiştir.

Sonuç olarak, Râgıb el-İsfahânî'nin ortaya koyduğu "ilm-i mevhibe" kavramsallaştırması ve tanımının "Allah'ın bildikleriyle amel edenlere, bilmediklerini varis kıldığı ilim"⁵⁰ yapılmasıyla birlikte, vehbî bilginin tefsir usûlü literatürü içerisindeki ilk açık tarifi yapılmıştır. Bu ilmin, sonraki dönemlerde özellikle tasavvufî gelenekte önem kazandığı ve bazı müfessirler tarafından sezgiye dayalı yorumların gerekçelendirilmesinde kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, vehbî bilginin klasik tefsir usûlü eserlerinde istisnâî bir konumda yer alması, bu ilmin tefsir faaliyeti açısından tamamlayıcı ama zorunlu olmayan bir bilgi türü olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

2.2. Orta Dönemde (h. VIII.-XII. Asırlar) Yazılan Tefsir Usûlü Eserlerinde Vehbî İlmînin Konumu

Tefsir usûlü literatüründe müfessirin sahip olması gereken ilimler, hicrî I-VII. yüzyıllar arasında kaleme alınan eserlerde genellikle doğrudan bir metodoloji iddiasından ziyade, Kur'ân'ı doğru anlamak için gerekli görülen bilgi alanlarının sıralanması şeklinde ele alınmıştır. Bu dönem eserlerinde "ulûmü'l-Kurân" başlığı hâkim iken, sonraki dönemlerde bu başlıklara "usûlü't-tefsîr" ve "kavâidü't-tefsîr" gibi metodolojik ifadeler de eklenmiştir. Nitekim tefsir usûlü ifadesiyle müstakil bir eser kaleme alan ilk müellif olarak İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve onun *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* adlı çalışması dikkat çeker.

Bu dönemle birlikte müfessirin ilmî yeterliliği meselesi yalnızca naklî ve aklî ilimler bağlamında değil, aynı zamanda vehbî bilgi gibi sezgisel bilgi türleriyle de ilişkilendirilmiştir. Bu yaklaşım, tefsirin yalnızca öğrenilmiş bilgilere değil, derin bir manevî idrak ve ruhî açıklığa da dayanması gerektiği fikrini öne çıkarmıştır.

⁴⁸ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/543-549.

⁴⁹ İlgili kaynaklar için bk: Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kurân* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987); Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Acâibü ulûmi'l-Kurân* (Kâhire: ez-Zehrâ li'l-İlâmî'l-Arabiyye, 1986); Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin tâtâllaku bi'l-Kitabi'l-aziz* (Kuveyt: Mektebetü'l-İmâmî'z-Zehabiyye, 1993).

⁵⁰ İsfahânî, *Mukaddime*, 92.

Necmüddin et-Tûfî'nin (ö. 716/1316) *el-İksîr fî kavâidi't-tefsîr* adlı eseri, klasik literatürde müfessirin bilmesi gereken ilimleri sistematik biçimde sınıflandırması ve bu alana pozitif bilimleri de dâhil etmesi bakımından dönüm noktasıdır. Tûfî, müfessirin ilmî donanımını Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) atıfla⁵¹ “maddî” ve “gâî” ilimler olarak ayırmış; maddî ilimleri de “aklı” ve “naklî” şeklinde iki alt kategoriye bölmüştür. Bu çerçevede matematik, astronomi, mühendislik, tıp gibi bilimleri⁵² tefsir süreciyle ilişkilendiren ilk müellif olarak öne çıkar. Ancak Tûfî'nin bu ilimlere yöneliminin arka planında, sadece teknik fayda değil, aynı zamanda ayetlerin tabiatla ve varlıkla ilişkili anlamlarının çözümünde kullanılacak zihinsel esneklik ihtiyacına verdiği önem vardır. Bu yaklaşımıyla rasyonalist bir bakış açısına sahip olduğu izlenimi veren müellif, vehbî bilgiye ise değinmemektedir.

Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kurân* adlı eserinin sonunda, müfessirin sahip olması gereken ilimleri lügat, sarf, nahiv, belâgat, kıraat, sebab-i nüzûl ve nesh gibi başlıklar⁵³ altında sıralarken, Kur'ân'ın anlam dünyasına da dikkat çeker. O, Kur'ân'ın anlamlarını “avâm, havâs ve ehl-i keşf” gibi farklı seviyelerdeki okuyuculara hitap eden çok katmanlı bir yapıda değerlendirmiştir. Zerkeşî eserinde, Kur'ân'ın anlam ve manalarının deniz gibi olduğunu, bunlara vakıf olmak için ilimlerde derinleşmek gerektiğini de dile getirmiş ve devamında Kur'ân'ın duylara yönelik kısmı ile avâma, akla yönelik kısmı ile havâsa, letâifinin keşfi için ermişlere, hakikatleriyle de peygamberlere hitap ettiğini dile getirmiştir.⁵⁴ Zerkeşî ayrıca Kur'ân'da zahir ve batın bilgilerin olduğunu, zahirin herkes tarafından öğrenilebileceğini batınının ise mükâşefe ile elde edileceğini söylemiştir.⁵⁵ Kur'ân'ın zâhir ve bâtin yönleri olduğunu vurgulayan Zerkeşî'nin, bâtinî anlamlara “mükâşefe” yoluyla erişilebileceğini belirterek aslında vehbî bilgiden ziyade keşf kavramına uygun bir manayı amaçladığı görülmektedir.

Bulkînî ise eseri *Mevâki'u'l-'ulûm'u* altı bölüm şeklinde tasnif etmiştir. Müellifimiz bu altı bölümde Kur'ân'ın anlaşılmasına dair elli civarında konuyu izâh etmiştir. Vahyin nüzûl ortamını, rivayet tefsirine dair bilgileri, vakf ve ibtidâ gibi tecvit ve kıraat konularını, garîb, mecâz ve müşterek lafızlarla elfaz ve delalet bahislerini ve son olarak da belagat konularını ele almıştır. Bulkînî, incelemiş olduğumuz konuyu müstakil başlıkla ele almamış ve eserini Kur'ân tarihi ile başlatıp kıraat, ulûmü'l-Kurân, fıkıh usûlü ve belagat ile nihayetlendirmiştir. Onun, eserinde “Kur'ân ilimlerden bir kısmını zikretmek ve onu tefsirine mukaddime yapma isteğini” belirtmesi,⁵⁶ asıl amacının, bu bilgilerin müfessir tarafından bilinmesini istemesindedir. Kesbî olarak nitelendirdiğimiz ilimleri eserinde dile getiren Bulkînî, vehbî ilme dair bir atıfta bulunmamıştır.

Vehbî bilginin açık ve sistematik biçimde tefsir usûlü eserlerine dahil edilmesi ise Kâfiyeci (ö. 879/1474) ile olmuştur. Kâfiyeci, “Tefsirin Kendisine İhtiyaç Duyduğu İlimler” başlığı altında on beş temel ilim sıralamış; bunlar arasında “ilm-i mevhibe”ye de yer vermiştir.⁵⁷ Bu ilmi, Allah'ın

⁵¹ Abdulkavî b. Abdulkarim et-Tûfî, *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsir*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 57.

⁵² Bu dönemde yaşayıp konuya dair görüş beyân eden Şâtibî (ö. 790/1388), Kur'ân'ı anlamak için ayetlerin indiği dönemdeki bilgi ve algı seviyesini bilmenin önemli olduğunu dile getirir. Ona göre Kur'ân, nâzil olduğu dönemdeki Arapların ilim seviyesine göre inmiştir. Bu sebeple astronomi, matematik veya mantık gibi ilimlerin eşliğinde Kur'ân'ı anlamak doğru bir çaba değildir. Bk. İbrahim b. Musa eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 1/43-66.

⁵³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 22-24; Bu dönem müfessirlerinden İbn Cüzey el-Kelbî (ö. 741/1340) tefsiri *et-Teshîl*'in mukaddimesinde müfessirin bilmesi gereken on iki ilme değinmektedir. Bu ilimler içerisinde tasavvufu da kabul eden İbn Cüzey, tasavvufun bilinmesi gereken ilimlerle irtibatını net bir şekilde belirlememektedir. Bk: Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâti, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil*, thk. Abdullah el-Hâlîdî (Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1416), 1/74; Mehmet Yaşar, “İbn Cüzey'e Göre Tefsirin Mahiyeti, İrtibatlı Olduğu İlimler, İhtilafların Sebepleri ve Çözüm Yolları”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2023), 164.

⁵⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 420-436.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 419-420.

⁵⁶ Celâlüddin Ebü'l-Fazl Ömer b. Reslân Bulkînî, *Mevâki'u'l-'ulûm fî mevâki'i'n-nücûm*, thk. Enver Mahmud Mürsî Hattâb (Mısır: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2007), 28.

⁵⁷ Kâfiyeci, *Kitâbu't-teysîr*, 10-12.

takvâ sahiplerine verdiği özel bir anlayış ve kavrayış biçimi olarak tarif etmiş, Kur'ân'ın derin anlamlarının yalnızca zahîrî bilgiyle değil, aynı zamanda manevî bir sezgiyle anlaşılabilirliğini belirtmiştir. Daha önce Râgıb el-İsfahânî'nin dikkat çektiği konuyu bu kez Kâfiyeci dile getirmiş ve müfessirin mevhibe ilmine vakıf olması gerektiğini ifade etmiştir. O, mevhibenin Allah'ın, kendisinden sakınanlara açtığı bir kapı olduğunu kabul eder. Müellifimiz yukarıda zikrettiği ilimlere ilaveten, mecâzü'l-Kur'ân ve ğarîbü'l-Kur'ân'ın bilinmesine de imâda bulunmuştur. Kâfiyeci, müfessirin âsâr ve haberler ilmiyle kıssalar konusunda sahih bilgilere ulaşılabilirliğine ve bu ilimlerin önemli olduğuna vurgu yapar. Kâfiyeci eserinde bunlara değinmesinin sebebi, re'y ile Kur'ân'ı yorumlamanın sakıncalarını da ortaya koymak içindir. Çünkü ona göre Mu'tezile, ayetleri delilsiz yorumlayarak hataya düşmüştür. Bu sebeple Kâfiyeci'nin ayetlerin te'vil yöntemini, bu başlık altında ele almıştır.⁵⁸ Ona göre vehbî ilme muttali olabilmek için kesbî ilimlerin sahih niyetle yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Kâfiyeci'nin öğrencisi Süyûtî (ö. 911/1505), bu kavramı daha da geliştirmiştir. Hem *et-Tahbîr* hem de *el-İtkân* adlı eserlerinde müfessirin sahip olması gereken ilimler arasında mevhibe ilmini açıkça zikretmiş ve bu ilmi, "Allah'ın, bildiğiyle amel edenlere lütfettiği özel ilim" şeklinde tanımlamıştır.⁵⁹ Ayrıca Süyûtî, tefsir ehlinin yalnızca ilmî değil ahlâkî bakımdan da yeterli olması gerektiğini vurgulamış ve mezhebî sapmalarla (özellikle Mu'tezile, Bâtınîler, Râfîziler) mücadelede sahih bir usûl ve kalbî temizlik gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁰ Bu vurgular da vehbî ilmin yalnızca teorik değil, aynı zamanda amelî bir zemine dayandığını göstermektedir.

Mekkî nisbesiyle bilinen İbn Akîle (ö. 1150/1737) de *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı yüz kırk altı bölümden oluşan 10 ciltlik hacimli eserinde müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimleri ayrıntılı biçimde açıklamış, özellikle dil ilimleri ve edatların anlamlarına vurgu yapmıştır. Aynı zamanda müfessirin vehbî ilme sahip olması gerektiğini ima etmiş⁶¹; bu ilmin ayetlerin ince manalarını sezebilme kabiliyetine dayalı olduğunu ifade etmiştir. Dil eksenli bir tefsir yaklaşımını benimsemiş olsa da onun eserinde de sezgiye dayalı kavrayışın önemi dikkat çekicidir.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr* adlı eserinde müfessirin sahip olması gereken ilimleri doğrudan sıralamamış, ancak çeşitli konuların alt başlıklarında müfessir adaylarına yönelik uyarılarda bulunmuştur. Nahiv ve lügatın tek başına yeterli olmadığını, naklî bilgiyle desteklenmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶² Her ne kadar vehbî bilgiye doğrudan atıf yapmasa da dilin ötesindeki anlamların fark edilmesi gerektiğini belirterek bu kavramın dolaylı ifadesine yer vermiştir diyebiliriz.

Bu dönem eserlerinin ortak özelliği, mevhibe ilmine dair tanımın neredeyse birbirini yakın cümlelerle yapılmış olmasıdır. Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 425/1034) öncülüğünü yaptığı bu tanım, sonraki müelliflerde daha açık, yer yer farklı kelimelerle tekrarlanmıştır. Zerkeşî'nin keşf kavramına yakın anlamla değindiği vehbî ilim, Kâfiyeci, Süyûtî ve İbn Akîle gibi müelliflerce açık bir şekilde sistemleştirilmiş ve bir müfessir için gerekli donanımın tamamlayıcı unsuru olarak görülmüştür. Böylece vehbî bilgi, ilim, amel ve takvâ birlikteliğine dayalı bir iç kavrayış olarak tefsir faaliyetinde meşru bir zemin kazanmıştır.

Sonuç olarak, müfessirin sahip olması gereken ilimlerin zamanla hem kapsam hem de mahiyet olarak genişlediği; özellikle bu dönemde vehbî bilginin, sistematik tefsir usûlü çerçevesinde kendine açık bir yer edindiği görülmektedir. Bu, hem klasik anlamda ilmin sınırlarını

⁵⁸ Kâfiyeci, *Kitâbu't-teysîr*, 11-12.

⁵⁹ Süyûtî, *et-Tahbîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 151-154; Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 8866.

⁶⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 853-855, 859.

⁶¹ İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Birleşik Arap Emirliği: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâset, 2006), 7/443-444.

⁶² Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr*, 81-81.

yeniden düşünmeyi gerektirmiş hem de müfessirlerin manevî ehliyetine vurgu yapan yeni bir anlayışa kapı aralamıştır.

2.3. Modern Dönemde (h. XIII.-XV. Asırlarda) Yazılan Tefsir Usûlü Eserlerinde Vehbî İlmin Konumu

Modern dönemde tefsir ilmiyle ilgili birçok tartışma bulunmaktadır. Bunlar; tefsirin, bir ilim olup olmayışından tefsir usûlünün ontolojik olarak varlığına kadar devam etmektedir. Tefsir anlayışları içerisinde de “Lafzın manaya delaletini mi yoksa makâsıdı mı öncelemeliyiz?” tartışması yer almaktadır. İşte tüm bu tartışmalara müfessirin bilgi seviyesinin ne olması gerektiği konusu da eklenmiştir. Özellikle son dönemde kaleme alınan tefsirlerde, zamanın ve mekânın ihtiyaçlarına vurgu yapılmış ve yeni teklif ve öneriler sunulmuştur. Bu dönemde dikkati çeken ve konuyu daha girift hale getiren, tefsir ilminde bir usûlün olup olmadığı tartışmasıdır.⁶³ Çünkü müfessirin bilmesi gereken ilimler ile müfessire, tefsir faaliyeti öncesinde bilmesi gereken bilgiler teklif edilmektedir. Biz konumuza tefsirin bir usûlü olduğu ön kabulüyle ve son dönemde yazılan tefsir usûlü eserlerinde yer alan bilgiler ışığında devam edeceğiz. Nihai olarak zaten tefsir usûlü eserleri, tefsirin bir ilim olduğu kabulüyle araştırmacılara bu ilim hakkında hazırlayıcı bilgiler ve metodoloji sunmak için kaleme alınmıştır.

652

Bu dönemde kaleme alınan eserlerle ilk ve orta dönemde yazılan eserlerdeki müfessirin bilmesi istenilen konularda birçok ortak nokta bulunmaktadır. Ortak noktalar bir önceki dönemde olduğu gibi Arap dili, belâgat, ulûmü'l-Kur'ân konuları, hadis, fıkıh ve rivayete dayalı nakiller özelinde gerçekleşmektedir. Farklılıklara açısından konuyu incelemeye devam edersek modern dönemde tefsir algısının biraz değiştiği ve müfessirin sadece dini ilimlere değil aynı zamanda sosyal ve beşerî ilimlere de nüfuz etmesi gerektiği istenmektedir.

Reşid Rıza, müfessirin önceki dönemlerde yazılan eserlerde değinilen ilimlerin yanı sıra Antropoloji ve Tarih ilmini de bilmesi gerektiğini İlm-u Ahvâlî'l-Beşer kapsamında ele almış ve bu bilgilerin Kur'ân'ı anlamada faydalı olduğunu dile getirmiştir.⁶⁴ Bu ilimlere hicrî 8. yüzyıl alimlerinden Tûfî de değinmektedir. Bu dönemde ise bu konuya Zürkânî, Kâsımî, Itr ve Sabbâğ'ın eserlerinde de atıflar vardır. Zürkânî, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler başlığı altında beş şart sıralamış, üçüncü sırada 'insanla ilgili durumları bilmek', dördüncü sırada 'insanları hidayete erdirecek yolları bilmek' şartlarına değinmiş ve bu şartlar altında pozitif bilimlere vurgu yapmıştır.⁶⁵ Sabbâğ, eserinde müfessirin bilmesi için sekiz ilke belirlemiş ve sekizinci olarak diğer ilimler kategorisinde Sosyoloji, Psikoloji, Astronomi⁶⁶ gibi beşerî ilimleri zikretmiştir.⁶⁷ Sabbâğ, bir başka tefsir usûlü eserinde ise müfessirin, cahiliyye Araplarının adetlerini bilmesi gerektiğini de dile getirmiştir.⁶⁸ Itr ise 'modern ilimlerin kavramlarına aşina olmak' şeklinde yaptığı atıfla beşerî ilimlerin de bilinmesi gerektiğine işaret etmiştir.⁶⁹ Bu görüşlere ilave olarak Kâsımî, İbn Rüşd'ün, şeriâtın manalarını anlamak için felsefenin de bilinmesi gerektiğini düşüncesini naklederek onu eleştirmiştir.⁷⁰

Müfessirin bilmesi gereken ilimlere ilişkin eserinde önemli tespitleri bulunan bir diğer müellif İsmail Çalışkan'dır. O, eserinde 'Kur'ân'ı anlamının ve tefsirin genel şartları' başlığı

⁶³ Mustafa Öztürk, “Tefsirde Usul(süzlük) Sorunu”, *İslâmiyât* 6/4 (Aralık 2003), 69-84.

⁶⁴ Reşid Rıza, “Tefsire Giriş (Reşid Rıza)”, çev. Yusuf Işıcık, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/1 (Mayıs 2010), 169-170.

⁶⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2/295-296.

⁶⁶ Kâsımî, eserinde astronominin bilinmesiyle ilgili Râzî'ye atıfla Hey'et ilmini dile getirir. Celâleddin Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 142.

⁶⁷ Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ, *Lemhât fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1990), 192-196;

⁶⁸ Sabbâğ, *Bühûs fi usûlü't-tefsir*, 187.

⁶⁹ Nurettin Itr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dimeşk: Matbatü's-Sabah, 1996), 87-88.

⁷⁰ Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 142.

altında beş madde açıklamıştır. Her ne kadar başlık, doğrudan konumuza hitap etmiyor gibi görünse de içerik ve bağlamı itibariyle ele aldığımız konuyla iltisaklıdır. Çalışkan eserinde, tefsirin nasıl olması gerektiği üzerine yaptığı değerlendirmesinde dil, tarih, kültür, iç ve dış bağlamın bilinmesi gerektiğini dile getirmiş ve son olarak Kur'ân'ın temel hedeflerini ele almıştır. Kur'ân'ın sekiz temel maksadını açıklayıp bu maksatların amacının insanlığa rehberlik etmek olduğunu dile getirmiştir.⁷¹ Konuya dair Zertürk de makâsıda atıfta bulunmuş ancak Çalışkan kadar ayrıntıya girmemiştir.⁷²

Modern dönemde kaleme alınan tefsir usûlü kitaplarında; dil bilgisi, ulûmü'l-Kur'ân, mevhive ilmi, ahlak ve takvaya dair müfessirde olması gereken durumlar, pozitif ilimlerin bilinmesine yönelik tekliflerin gerisinde kaldığı gibi tefsirlerdeki kadar da değildir.⁷³ Bu dönemde yazılan eserlerdeki en dikkat çekici durum ise müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlerin müstakil başlık altında bazen hiç ele alınmayışıdır.⁷⁴ Bu durum incelediğimiz son dönemde yazılmış birçok esere yansımış durumdadır. Bu durum konunun hafife alındığı anlamına gelmediği gibi bu eserlerin Türkçe olarak kaleme alınanları genellikle tefsir ilmine giriş veya lisans dönemine hitap eden ders notları niteliğinde olmasından da kaynaklanmaktadır. İlgili eserlerde dikkat çeken hususlardan bir diğeri de müfessirde aranan şartlardan ilki çoğunlukla, müfessirin itikadının sağlam ve sahih olması yönündedir.⁷⁵ Bazen son sıralarda⁷⁶ yer alan bu şart çok nadir olarak mevhibe ilminin içerisinde⁷⁷ ifade edilmektedir.

Modern dönemde kaleme alınan tefsir usûlü eserlerinde de klasik dönemdeki gibi Arap dili, belâgat, ulûmü'l-Kur'ân, hadis, fıkıh ve rivayet bilgisi gibi ilimler vurgulanmaya devam etmektedir. Ancak farklılaşan nokta, müfessirin sadece dinî ilimlere değil, aynı zamanda beşerî ve sosyal bilimlere de hâkim olması gerektiği yönündeki çağdaş vurgulardır. Bu çerçevede Reşid Rıza, müfessirin Antropoloji ve Tarih gibi "İlm-u Ahvâlî'l-Beşer" kapsamındaki ilimlere de vakıf olması gerektiğini belirtmiştir. Bu öneri, Tûfî'nin asırlar önce yaptığı pozitif bilimlerle tefsir arasındaki ilişki kurma girişimiyle paralellik göstermektedir. Reşid Rıza'nın bu görüşü, modern dönemde Kur'ân'ı tarihsel-toplumsal gerçeklik üzerinden anlama arayışının bir yansımasıdır. Son dönemdeki eserlerde "modern ilimlerin kavramlarına aşina olmak" gerektiği vurgulanmakta ve çağdaş bilimsel yaklaşımların tefsir sürecine katkı sağlamasına vurgu yapılmaktadır. Ancak burada dikkat çeken husus, vehbî ilim kavramının ya hiç zikredilmemesi ya da önceki dönemlerdeki kadar açık bir yer bulmamasıdır.

Modern dönemde kaleme alınan birçok tefsir usûlü eserinde vehbî ilim doğrudan ya da sistematik bir başlık altında ele alınmamaktadır. Bu durum, üç temel sebeple açıklanabilir:

1. Pozitivist ve akademik yaklaşımın etkisi: Modern akademik gelenek, bilgi türlerini ölçülebilir, delillendirilebilir ve nesnel kılmaya çalıştığından, ilham, sezgi ve hikmet gibi sübjektif bilgi formlarını metodolojik çerçeveye dahil etmekte çekimser davranmaktadır.

⁷¹ Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 194-195.

⁷² Hidayet Zertürk, *Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2012), 153.

⁷³ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 175-177; Muhammed Kâsım eş-Şûm, *Ulûmü'l-Kur'ân ve menâhicühâ'l-müfssirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 244-246; Zertürk, *Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usûlü*, 152-153.

⁷⁴ İlgili eserler için bk: Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2014); Adnan Muhammed Zarzur, *Ulûmü'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2014); Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, *Füsûlün fi usûli't-tefsir* (Riyad: Dâru'n-Neşri'd-Düvelî, 1993); Habenneke el-Meydânî, *Kavâidü't-tedebbürî'l-emsâl li Kitâbillahi azze ve celle* (Dümeşk: Dâu'l-Kalem, 2009); Muhammed Hâdi Ma'rifet, *Kur'ân İlimleri*, çev. Burhanettin Dağ (İstanbul: Kevser Yayınları, 2009); İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2008); Zekeriya Pak, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Bilay yayınları, 2020); Ömer Dumlu, *Tefsir Usûlü* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2019); Mehmet Akif Koç (ed.), *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021); Bilal Deliser, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014).

⁷⁵ Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, 351; Muhammed Kâsım eş-Şûm, *Ulûmü'l-Kur'ân*, 244-245;

⁷⁶ Halid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-tefsir ve kavâidühü* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007), 187; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 287.

⁷⁷ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 179.

2. Eserlerin eğitim düzeyine hitap etmesi: Özellikle Türkçe yazılan modern eserlerin çoğu, tefsir ilmine giriş mahiyetindedir ve lisans düzeyinde okutulan özet ders notları niteliğindedir. Bu tür metinlerde, mevhibe gibi soyut ve derin kavramlara ayrıntılı biçimde yer verilmemesi, muhatap kitlenin eğitimde ihtiyaç duyulan bilgi düzeyiyle de ilgilidir.

3. Mevhibe ilminin itikadî alana çekilmesi: Modern eserlerde müfessirin sahip olması gereken nitelikler arasında en çok vurgulanan unsurlardan biri sağlam itikat ve takvâdır. Bazı eserlerde mevhibe kavramı doğrudan yer almasa da “Allah’ın lütfuyla açılan anlayış” anlamında dolaylı ifadelerle geçmekte, yani vehbî ilim, imânî olgunluk içinde gizli bir nitelik olarak varlığını sürdürmektedir.

Nitekim İsmail Çalışkan’ın çalışmasında da görüldüğü gibi, dil, tarih, kültür ve bağlam bilgisiyle birlikte Kur’ân’ın maksatlarını kavramak, müfessirin derinlikli bir idrake sahip olması gerektiğini ima eder. Ancak bu tür bir anlayış, vehbî ilmin klasik tanımıyla birebir örtüşmeyip, daha çok metodolojik farkındalık olarak kodlanmıştır.

Modern dönemde vehbî ilim kavramının açık şekilde dile getirilmemesi, bu kavramın işlevini tamamen yitirdiği anlamına gelmemelidir. Aksine, sezgiye, derin idrake, manevî olgunluğa yapılan atıflar, vehbî bilginin başka kelimelerle yaşatıldığını göstermektedir. Ayrıca, modern literatürde vehbî ilmin önemsizleştirilmesi değil, sistematik bilgi kategorileri içinde kavranması da tartışılmalı; bu da onu bir metodoloji konusu değil, bireysel yeterlilik ve içsel derinlik boyutuna taşımaktadır.

654

Sonuç olarak, modern dönemde müfessirin bilmesi gereken ilimlere sosyal bilimlerin ve tarihsel perspektifin eklenmesi, klasik çerçeveyi genişleten önemli bir gelişmedir. Ancak vehbî ilmin literatürdeki görünürlüğü, önceki dönemlere göre azalmış; bu ilim daha çok ahlâkî bir olgunluk ve derinlik olarak içselleştirilmiş bir düzeye indirgenmiştir. Dolayısıyla, vehbî ilim unutulmamış ama yeniden adlandırılmıştır. Modern müfessir, sezgisel derinlik ve takvâ ile örülüş bir yoruma ulaşmak için hâlâ bu ilme ihtiyaç duymaktadır; fakat artık bu ihtiyaç, sistemli bir başlıktan çok, yorumun ruhuna sinmiş bir bilinç biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Tefsir, sadece Kur’ân’ın lafzına değil, onun anlam katmanlarına, tarihsel bağlamına⁷⁸ ve okuyucusunun zihinsel-dinî kapasitesine nüfuz etmeye çalışan köklü bir ilmî disiplindir. Bu disiplinin omurgasını oluşturan unsurlardan biri ise hiç şüphesiz müfessirin ilmî donanımdır. Bu çalışma kapsamında, müfessirin sahip olması gereken ilimlerin tarihsel süreçte nasıl şekillendiği, hangi bilgi türlerinin öne çıktığı ve bu çerçevede vehbî ilim kavramının ne tür dönüşümlere uğradığı incelenmiştir.

Hicrî II-IV. yüzyılları kapsayan klasik dönemde, tefsir usûlü eserlerinde müfessirin sahip olması gereken bilgi alanları genellikle Arap dili, belağat, hadis, fıkıh, usûl, sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh ve rivayet etrafında şekillenmiştir. Bu bilgiler, Kur’ân’ın lafzını ve siyakını doğru anlayabilmek için gerekli görülmüş ve çoğunlukla kesbî (öğrenilerek edinilen) bilgi türleri olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde yazılan eserler, tefsirin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir içerik arz ederken, metodolojik bir iddiadan çok, bilgi birikiminin aktarımına öncelik vermiştir. Bu dönemde vehbî bilgi doğrudan ele alınmamış olmakla birlikte, bazı müelliflerin metin altı ifadeleri veya tasavvufî gelenekten gelen yaklaşımları aracılığıyla zımnî bir sezgi ve feraset anlayışına yer verildiği gözlemlenmiştir. Râgıb el-İsfahânî ile birlikte ilk kez açık biçimde “ilm-i mevhibe”

⁷⁸ Tarihsel bağlamın anlama etkisi için bk. Hasan İslam Sak, “Kur’ân Ayetlerinin Anlaşılmasında Tarihsel Arka Planın Önemi: Tefhîmü'l-Kur’ân Örneği”, *Bilimname* 48 (Ekim 2022), 299-306.

kavramı kullanılmış ve bu bilgi türü, müfessirin Kur'ân'ın derinliklerine nüfuz edebilmesi için gerekli bir içsel hazırlık olarak sunulmuştur.

Hicrî V-VIII. yüzyıllar arasında kaleme alınan eserlerde, müfessirin sahip olması gereken ilimler daha sistematik bir yapı içerisinde sunulmuş ve sayısal olarak da çeşitlenmiştir. Bu dönemde Zerkeşî'nin *el-Burhân'ı* ve Süyûtî'nin *el-İtkân'ı* gibi eserlerde elliden fazla ilim sıralanmakta; bu ilimler arasında dil ilimleri kadar kıraat, nesh, icmâ, fıkıh usûlü, kelâm gibi çok sayıda disiplin yer almaktadır. En dikkat çekici gelişmelerden biri ise vehbî ilmin artık sistematik bir kategori olarak müfessirin ilmî donanımı içerisinde zikredilmesidir. Kâfiyeci ve Süyûtî gibi müellifler, mevhibe ilmini müfessirin sahip olması gereken nitelikler arasında açıkça saymış ve bu ilmi, "Allah'ın bildikleriyle amel eden kullara lütfettiği özel bir kavrayış biçimi" olarak tanımlamışlardır. Bu, tefsirin sadece akıl ve rivayetle değil, aynı zamanda manevî sezîşle de yapılabileceğine dair güçlü bir teorik çerçeve sunmuştur. Ayrıca bu dönemde, özellikle Tûfî örneğinde görüldüğü üzere pozitif bilimlerin de tefsir sürecine katkı sağlayabileceği fikri ilk kez dile getirilmiştir. Böylece müfessirin sahip olması gereken ilimler yalnızca naklî ve aklî sınırlarla değil; doğa bilimleri ve beşerî bilimlerle de genişletilmeye başlanmıştır. Bu yönüyle, orta dönem tefsir usûlü, hem derinleşme hem de disiplinler arası açılım açısından kritik bir eşik teşkil etmektedir.

Modern dönemde kaleme alınan tefsir usûlü eserlerinde, klasik dönemde belirlenen zarurî ilimlerin büyük ölçüde korunduğu; ancak buna beşerî ve sosyal bilimlerin de eklendiği görülmektedir. Reşid Rıza'nın antropoloji ve tarih gibi ilimleri "İlm-u Ahvâlî'l-Beşer" bağlamında ele alması, müfessirin tarihsel bağlamı göz önünde bulundurarak yorum yapması gerektiği fikrini yansıtmaktadır. Zürkânî, İtr, Sabbâğ ve Kâsımî gibi müellifler de müfessirin psikoloji, sosyoloji, astronomi gibi alanlara aşına olmasının gerekliliğini ifade etmişlerdir. Ancak bu dönemin en dikkat çekici yönü, vehbî ilmin görünürlüğündeki belirgin azalmadır. Bu azalma, vehbî bilginin önemini yitirmesinden değil, modern bilgi sistematüğinde doğrudan tanımlanabilir olmamasından kaynaklanmaktadır. Zira sezgi, ilham ve feraset gibi unsurlar, modern metodolojide genellikle "sübjektif" olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle sistematik çerçevede pek yer bulamamıştır. Modern dönemlerin batı kaynaklı seküler ve materyalist bakış açısının ilim adamlarını etkilemesi ve bu doğrultuda Kur'ân'ı anlama ve yorumlamalarına olan bariz bir etkisi olarak görebiliriz. Bu durum İslam dünyasında metafizik daralmaya neden olmuş ve zamanla mevhibe ilminin varlığı sorgulanır hale gelerek reddedilmenin eşiğine gelmiştir. Bununla birlikte, müfessirin sahip olması gereken takvâ, ahlâk, kalbî berraklık ve sahih itikat gibi vasıflar aracılığıyla vehbî bilgiye dolaylı bir atf sürdürülegelmiştir. Yani vehbî bilgi, klasik dönemdeki gibi kavramsal düzeyde değil; modern dönemde ahlâkî bir arka plan ve içsel hazırlık olarak varlığını sürdürmektedir.

Vehbî ve keşfi ilim kavramlarının tefsir usûlü eserlerinde kullanım ve tanımlarında da bazı kapalılık ve karışıklıklar yer almaktadır. Bu iki ilim, aklî veya duyuşal süreçlerin ötesinde, ihlas merkezli manevî tecrübenin ürünü olan iki temel bilgi türüdür. Vehbî ilim, kulun herhangi bir çaba veya öğrenim sürecine girmeksizin, doğrudan Allah tarafından kalbine ilham edilmesiyle kazanılan bir bilgidir ve bu yönüyle ilahî lütfâ dayalıdır. Buna karşılık keşfi ilim, kişinin nefsinin arındırarak ve sahih niyetle ulaştığı, hakikatin doğrudan müşâhede edilmesiyle ortaya çıkan sezgisel bir bilgidir ve keşfi bilgi, tefsir usûlü eserlerinde yapılan vehbî ilmin tanımına daha çok yakındır.

Sonuç olarak dönemlerin mukayesesinde vehbî bilgi biçim değiştirmiştir: Klasik dönemde sezgisel bir temayül, orta dönemde açık bir teori, modern dönemde ise ahlâkî bir bilinç ve zımnî derinlik halini almıştır. Bu çerçevede, vehbî ilim geçmişte olduğu gibi bugün de Kur'ân

yorumunda yerini korumakta, ancak dönemin ilmî, sosyal ve metodolojik bağlamına göre yeniden adlandırılmakta ve konumlandırılmaktadır.

Kaynakça

- Abdulhamit, Muhsin. *Dirâset fî usûli't-tefsiri'l-Kur'ân*. Mağrib: Dâru's-Sakâfe, 1984.
- Aclunî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ*. Beyrut: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, ts.
- Affifi, Ebu'l-'Ala. *Muyiddin İbnü'l Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Akk, Halid Abdurrahman. *Usûlü't-tefsir ve kavâiduhû*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007.
- Ateş, Şule Yüksel. *Klâsik ve Modern Dönemde Müfessirde Aranan Şartlar ve Değişimi*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ayyıldız, Mahmut. "Tefsir Epistemolojisinde İlm-i Mevhibenin Kaynaklık Değeri". *Mütefekkir* 11/22 (2024), 441-462. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1600706>
- Bağdâdî, Hatîp. *Târîhu medîneti's-selâm*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. nşr. Fuad Sezgin. Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch, 1986.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Bingöl, Abdulkerim. *Tefsir İlminde Vehbî İlmin Yeri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Bulkînî, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Ömer b. Reslân. *Mevâki'u'l-'ulûm fî mevâki'i'n-nücûm*. thk. Enver Mahmud Mürsî Hattâb. Mısır: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2007.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Cevheri, İsmail b. Hammad. *es-Sihah*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2007.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *Medâricü's-sâlikîn*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî. Kahire: Dâru's-Sünne, 1983.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Darü'l-Marife, 2007.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Deliser, Bilal. *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Demir, Nisa Derya. "İlk Dönem Nesh Eserlerinde Sürelerin Nüzül Zamanı", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 9/14 (Haziran 2024), 39-59.
- Demirci, Muhsin. *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsir*. İstanbul: İtisam Yayınları, 2015.
- Dumlu, Ömer. *Tefsir Usûlü*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2019.
- Ferahidi, Halil b. Ahmet. *Kitabü'l-ayn*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2005.
- Gazzâlî. *el-Münkızu mine'd-dalâl*. çev. Hilmi Güngör. Ankara: Maarif Basımevi, 1960.
- Hûlî, Emîn. *Menâhicu tecdîdi fi'n-nahv ve'l-belâğa ve't-tefsîr ve'l-edeb*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1971.
- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsiru Kitâbi'llâhi'l-azîz*. thk. el-Hâcc b. Saîd Şerifî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- Itr, Nurettin. *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dimeşk: Matbatü's-Sabah, 1996.

- İbn Akîle, el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Birleşik Arap Emirliği: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâset, 2006.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyîsü'l-lüğa*. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2008.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn. *Mukaddime fî usûli't-tefsir*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbnü'l-Arabî. *el-Fütûhâtü'l-mekkiyye*. Beyrut: Dâr Sâdır, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Acâibü ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: ez-Zehrâ li'l-İ'lâmi'l-'Arabiyye, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Şurân*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2014.
- İsfahânî, Râgıb. *Mukaddimetü tefsîri'r-Râgıb*. thk. Celaledin Divelekci. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman Muhyiddin. *Kitâbu't-teysîr fî kavâidi 'ulmi't-tefsir*. thk. İsmail Cerrahoğlu. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974.
- Kâsımî, Celâleddin. *Mehâsinü't-te'vîl*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957.
- Kaya, Mehmet. "Molla Fenârî'nin Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler ve Dikkat Etmesi Gereken Hususlara İlişkin Görüşleri ve Kâfiyeci ile Süyûtî'ye Etkileri". III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, ed. Mehmet Sami Yıldız vd. 275-293. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih Ve Kültür Araştırmaları Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayını, 2018.
- Kaya, Mesut. "Dönemsel Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 9-31.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *el-Külliyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısri. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2016.
- Kelbî, Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Girnâti. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrut: Şirketu Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1416.
- Koç, Mehmet Akif (ed.). *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Koçyiğit, Hikmet. *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Köprülü, Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 1984.
- Ma'rifet, Muhammed Hâdî. *Kur'ân İlimleri*. çev. Burhanettin Dağ. İstanbul: Kevser Yayınları, 2009.
- Makdisî, Ebû Şâme. *el-Mürşidü'l-veciz ilâ ulûmin tataallaku bi'l-Kitabi'l-aziz*. Kuveyt: Mektebetü'l-İmâmî'z-Zehabiyye, 1993.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhamed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Vanlıoğlu vd. İstanbul: Mizân Yayınları, 2005-2010.
- Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2015.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Hüseyin b Ali. *Mürûcu'z-zeheb ve meâdini'l-ceoher*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*. haz. Adnan Karaismailoğlu. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004.
- Meydânî, Habenneke. *Kavâidü't-tedebbüri'l-emsâl li Kitâbillahi azze ve celle*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2009.
- Muhâsibî, Hâris, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetli. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1971.

- Önen, Hacı. "Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler: İsfahânî ve Süyûtî". *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (Ocak 2023), 495-513.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Usul(süzlük) Sorunu", *İslâmiyât* 6/4 (Aralık 2003), 69-84.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Bilay yayınları, 2020.
- Rıza, Reşid. "Tefsire Giriş (Reşid Rıza)". çev. Yusuf Işıcık. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. 10/1 (Mayıs 2010), 165-176. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344150>.
- Sabbağ, Muhammed b. Lütfi. *Bühûs fi usûlü't-tefsir*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988.
- Sabbağ, Muhammed b. Lütfi. *Lemehât fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1990.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'ân*. İstanbul: Mektebetü's-Sirâc, ts.
- Sak, Hasan İslam. "Kur'ân Ayetlerinin Anlaşılmasında Tarihsel Arka Planın Önemi: Tefhîmü'l-Kur'ân Örneği". *Bilimname* 48 (Ekim 2022), 291-323. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1128925>
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2014.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsir*. thk. Mahmud Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Sedûsî, Katâde b. Diâme. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi kitabillâh*. thk. Hatim Salih ed-Damin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2010.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *et-Tahbîr fi 'ulmi't-tefsir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Şahin, İskender. "Kur'ân'da Kesb Kavramının Anlam Çerçevesi [Meaning and Conceptual Framework of Kasb in the Quran]", *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 13 (December 2019), 84. <https://doi.org/10.18498/amailad.610181>.
- Şahin, İskender. "el-Bakara 2/30'da Geçen Halife Kavramının Sûfî Yorumu Üzerine". *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (Aralık 2022), 33-61. <https://doi.org/10.47502/mizan.1166749>
- Şâtîbî, İbrahim b. Musa. *el-Muvâfakât*. Mısır: Dâru İbn Affân, ts.
- Şûm, Muhammed Kâsım. *Ulûmü'l-Kur'ân ve menâhicühû'l-müfssirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. İslâm Mansur Abdülhumeyd-Ahmed Âşûr İbrahim-Ahmed Ramzan Muhammed. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2010.
- Tahhân, Huzeyfe Abdurrahîm. *el-Mevhibe ve eseruhâ fi't-tefsîr*. Katar: Câmî'atü Katar, Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman. *Füsûlün fi usûli't-tefsir*. Riyad: Dâru'n-Neşri'd-Düvelî, 1993.
- Tûfî, Abdulkavî b. Abdülkerim. *el-İksîr fi 'ulmi't-tefsir*. thk. Muhammed Osman. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. *Temel Tasavvufî Kavramlar*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Uludağ, Süleyman. "Keşf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/315-317. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Yaşar, Mehmet. "İbn Cüzey'e Göre Tefsirin Mahiyeti, İrtibatlı Olduğu İlimler, İhtilafların Sebepleri ve Çözüm Yolları". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2023), 141-167. <https://doi.org/10.33718/tid.1358211>.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim. "İbnü'l-Cevzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 20/543-549. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Zarzur, Adnan Muhammed. *Ulûmü'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2014.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- Zertürk, Hidayet. *Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2012.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.